KARAKOYUNLU MUHAMMEDTAĞI VE FERHENG-İ TÜRKÎ LUGATI

Zühal KÜLTÜRAL[*]

ÖZET

Bu yazımızda Muhammedtağı Karakoyunlu tarafından kaleme alınmış olan Ferheng-Türkî lugatı tanıtılacaktır. Hindistanda XVIII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan lugat Prof. Vakıf Aslanov tarafından bulunmuş; eser ve müellifi hakkında bilgi verilmiştir. Lugatın tıpkıbasımı AMEA tarafından 2006 yılında yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammedtağı Karakoyunlu, Ferheng-i Türkî.

KARAKOYUNLU MUHAMMEDTAĞI AND THE GLOSSARY OF FERHENG-İ TÜRKÎ

ABSTRACT

In this paper the glossary of Ferheng-Türki which was written by Muhammedtagı Karakoyunlu, will be introduced. The glossary had been written in India at the first half of the XVIII. century, found and informed about the literature and author by Prof.Vakıf Aslanov. The glossaries facsimile was published by AMEA in 2006.

Key Words: Muhammedtağı Karakoyunlu, Ferheng-i Türkî.

[*] Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi.

Bu yazımızın konusu Muhammedtağı Karakoyunlu tarafından yazılmış olan *Ferheng-i Türkî* lugatıdır. Lugat hakkındaki bilgilerimiz eserin Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından 2006'da yapılmış olan tıpkıbasımına dayanmaktadır. 1727'de yazılan lugatın yegane müellif elyazması nüshası Hindistan Haydarabad Devlet Kütüphanesindedir. Eser ve müellifi hakkında ilk malumatı Prof. Vakıf Aslanov vermiştir. Azerbaycan dili ve tarihi konusunda çok değerli çalışmaları olan Aslanov, zor şartlar altında eserin mikrofilmini Azerbaycan'a getirmiş ve ilmî tetkiki için imkan yaratmıştır. Vakıf Aslanov'un rehberliğinde Sabire Bahşıliyeva lügatin lengüistik özellikleri üzerinde çalışmıştır. Ömrünün sonuna kadar lugatın mikrofilmlerini yayımlamak arzusu ile çalışan Aslanov'un bu isteği ancak vefatından sonra talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Eser, Azerbaycan İlimler Akademisi Nesimî adına Dilçilik Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.[1] Lugat ilk olarak "Nesillerden Nesillere Kıymetli Yadigar" başlıklı Mehebbet Mirzeliyeva tarafından yazılmış bir ön sözle başlamaktadır. Daha sonra eser ve müellifi hakkında bilgi verilmiş olup V. Aslanov'un sözlük ve müellifi konusunda yaptığı açıklamaların yer aldığı (s.12-16) bölümden sonra tıpkıbasım gelmektedir.

Azerbaycan'ın Hindistanla sosyal, siyasî ve medenî ilişkileri çok eski dönemlere dayanır. Babür'ün Hindistandaki hakimiyetinden sonra, bazı âlim ve şairler Hindistan'a göçmeye başlamışlar, burada yaşayıp eserler vermişlerdir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Irak'ta doğduğu ve çocukluk çağlarını da Irak'ta geçirdiği zannedilen Muhammedtağı Karakoyunlu da XVIII. yüzyıl başlarında bilinmeyen bir sebepten dolayı Hindistan'a göçmüş ve *Ferheng-i Türkî* lugatını da burada Ahmednegâr şehrinde yazmıştır."[2] 1184 sayfalık sözlüğün 1183. sayfasında eserin yazılış tarihi kayıtlıdır. Hicrî 1140 (1727) yılında tamamlanan eser, nestalik hatla Karakoyunlu tarafından kaleme alınmıştır. Sözlüğün değeri müellif hattı ile yazılan tek nüsha olması ve beş Türk dilini içine almasıdır. Sözlüğün her sayfasında aşağı yukarı 15-18 satır vardır. Sayfaların hepsinde birkaç satır da hâşiye bulunmaktadır. İlk 23 sayfada ön sözden sonra Vakıf Aslanov'un sözlük hakkındaki açıklamalarını ihtiva eden bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde, müellifin adının Muhammedtağı beğ

[1] Eserin tıpkıbasımı için çalışanlar: Etibar İnanç (Kuliyev), Teyyub Kuliyev, Elnara Elekberıva, Şeker Orucova ve lugatın neşrinde büyük hizmetleri olan Prof. Nadir Memmedli ile Redaktörler: Kamile Veliyeva, Mehebbet Mirzeliyeva, AMEA 2006.

[2] V. Aslanov, *Mehemmedtağı Karakoyunlu Lugatı*, s. 12

veled-e Ebü'l Ma'sûm beğ ibn Kıvam-ed-dîn beğ Türkmân Karakoyunlu olarak kaydedildiği belirtilmiştir.[3]

Vakıf Aslanov, Haydarabad Üniversitesinin İran edebiyatı bölümü müdürü Prof. Muhammed Nizamüddin'in yazdığı mektuplarının birinde Azerbaycan'ın bir çok görkemli âlim ve şairlerinin uzun müddet Hindistan'da yaşadığı, Azerî tarihine, diline ve edebiyatına dair yarattıkları eserlerin, kıymetli elyazmalarının Hindistan ve Pakistanın muhtelif elyazmaları kütüphanelerinde saklanmakta olduğunu bildirmesi, aynı zamanda Nesimî'nin, Saib Tebrizî'nin, Fuzulî'nin divan ve külliyatlarının elyazma nüshaları ile, Muhammedtağı adlı bir Azerbaycanlının tertip ettiği lugatın yegane elyazması nüshasının Haydarabad Devlet Kütüphanesinde bulunduğunu haber vermesi üzerine esere ulaştığını ve lugatın mikrofilmini Prof. Muhammed Nizamüddin'in ve Hindistandaki muhabir dostu İgor Dmitriyeviç Serebryakov'un yardımları ile alabildiğini belirtmektedir. Aslanov bu bilgilerden sonra lugatin söz varlığı ve düzeni hakkında da şu açıklamaları yapmıştır: "*Girişte bilgin gösteriyor ki O, Rum, Kaşgar, Irak ve Turan Türklerinin ve Özbeklerin dilinde kullanılan kelimeleri açıklamıştır. Birkaç sayfada zikrettiğimiz dillerin ses bilimi ile ilgili malûmat veriliyor. Meselâ Rum ve Irak halkı dilinde kelime başındaki t d gibi (ton ~ don), b v gibi (ber ~ver, bar ~var)şeklinde telâffuz olunuyor. Kaşgarîler kelime ortasında ve sonunda v sesini f sesi ile (suv ~suf, av ~af) d sesini z sesi ile (gider ~gizer, adak~ azak), ivaz ediyorlar. Özbekler evvelinde r olan sözlere bir elif ilâve ederler. ruze-uruze; rus-urus vs".* (s. 12)

Sözlüğün giriş bölümünde bazı mukayeseli gramer açıklamalarından sonra 24. sayfadan itibaren Türkçe kelimeler alfabetik sıra ile verilmiştir. Müellif sözlüğe aldığı kelimelerin bütün anlamlarını vermeye çalışmış, bazı kelimelere ait örnekler de vermiştir. Örneklerin çoğu Nevaî'nin ve Fuzulî'nin eserlerinden alınmıştır. Kelimelerin yapım ve çekim ekli şekilleri de örnekler verilerek açıklanmıştır. Meselâ *Yumunca, kuru, kıymadım* kelimelerinin açıklaması için Fuzulî'nin şu beyitleri örnek olarak verilmiştir:

Görmesem her göz açanda ol gül-i rəna yüzin

Göz *yumincə* əşk-i gülgunum dutar səhra yüzin

Ney kibi hər gəh ki, bəzm ü vəslini yad eylərəm

Ta nəfəs vardır *kuru* cismimdə, fəryad eylərəm.

[3] V. Aslanov, *a.g.e.*, s. 12

Görən saətdə ol kamət qiyamın *kıymadım* canə,

Qiyamət kim,gələ kurtarmayam mən bu nədamətdən.(10)

Bir başka örnekte *ketmen, külüng* ve *kazman* kelimelerinin aynı anlamda olduğu kaydedildikten sonra Fuzulî'nin şu beyti örnek veriliyor:

Sal nazardan la'l hem görsen sirişk-i al tek,

La'l için her daşe urma başını ketmen kimi.

Oyangı kelimesinin "ehl-i hal", "mukaddes (adam)", "geceler uyanık kalan" anlamlarında kullanıldığı belirtildikten sonra şu beyit örnek gösteriliyor:

Uyuma gaflet ile, ey gönül, tur

Oyangılar meclisine kadem ur. (13)

Uslanmak: "akıllanmak", "aklı başına gelmek", "özüne gelmek" anlamları gösteriliyor.

Zülfüne bağlanmadan umardı uslana gönül

Ta kim ol zincire düşdüm, ol deliden el yudum. (s. 14)

Sözlüğün 828-829. sayfasında *kayıkmak* kelimesi "aklı başına gelmek, uyanmak" şeklinde açıklanarak şu örnek verilmiş:

Geçince lahze kim Hosrav kayıkdı

Şikârın gezleyüp ardına bakdı.

904. sayfada *küsemek* fiilinin "ümit kesmek", "kastetmek", "tahayyül etmek", yola düzülmek" anlamlarında kullanıldığı kaydedilerek şu beyit örnek verilmiştir:

Çıkıp küsedi ol mah-ı münevver

Kodı şahı yerine sanki Ülker. (s. 14)

Yeritmek: "sunmak", "vermek"

Yeridip saki-yi gülruh kadehler

Boşaldı humlar, doldı ferehler. (s. 819)

Karış: kargış

Ederdi kendözine serzenişler

Kara bahtına vererdi karışlar (s. 733)

Kakımak: kızmak

Kakırdı, kendü kendüye söğerdi

Gehi başın, gehi gögsün dögerdi (s. 1062)

Aşağıda verilen örneklerde görüleceği gibi eserde sade dille yazılmış pek çok beyit bulunmaktadır.

Can gevdede sen sevgili canane üçündür,

Bes beslediğim canımı, cânâ, ne üçündür.

Âdem oğlundan doğmaz senin tek ey kâfir kızı

Guya atan mâh-i tâbândır, anan âfitâb.

Sözlüğün ilmî değerini arttıran bir diğer husus ise Muhammedtağı'nın etimoloji araştırmaları olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda da açıklamaları ile birlikte bazı örnekler verilmiştir.

"Serçe kuşunun eski zamanlarda *sarıca* gibi kullanıldığı belirtildikten sonra kelimenin sarı ismi ile +ca küçültme ekinden meydana geldiği, kuşun rengi sarıya çaldığı için bu şekilde adlandırıldığı ifade edilmiştir. Kelimenin fonetik gelişme neticesinde *serçe* şeklini aldığı belirtilmiştir. İlâve olarak Rus dilindeki *sarança* (çeyirtge) sözü Türk dillerinden alınmadır; sarıça sözü ile bağlıdır." açıklaması da yapılmıştır.

Yapışkak ve karıkız kelimelerinin "yapışkanotu" anlamında kullandığını kaydettikten sonra müellif *karıkız* kelimesini şöyle açıklamıştır: "Karıkız elbiseye yapışan ota denilir, çünki yaşlı, ihtiyar ve bakımsız kız veya kadın da herkesin eteğinden yapışır." "*Qarı qız paltara yapışan ota deyilir. Qoca ve kimsesiz qarı kimi her kesin eteyine yapışdığı üçün bu cür adlanır*." (s. 113, 725)

Sözlüğün 615. sayfasında *sürçek* kelimesinin "efsane", "menkıbe" anlamında kullanıldığı, *söğ / sağ / sayru* kelimelerinin ise "hasta" anlamında kullanıldığı yazılmıştır. "Sayru kelimesine başka Ortaçağ elyazması eserlerde de rastlanmaktadır. Morfoloji bakımından sayru kelimesinin –ru eki ile *say* kökünden türediği zannındayız. Öyleyse tahmin edebiliriz ki, dilimizin belirli dönemlerinde hem bu kelimenin kökü *say,* hem de onun fonetik varyantları *söğ / sag / say'* a "hasta" anlamları verilmiştir. Bunu da göz önünde tutmak gerekir ki, *say* kelimesi birkaç ağızda bugün de "aptal", "deli" anlamlarında

kullanılıyor. Bu da gelişme esnasında anlamın daralması ile ilgili bir durumdur."

Kas: Sözlüğün 728. sayfasında "sunî, yapma", "içten olmayan", "boğazdan yukarı" anlamları var. Kelime *kas kas* şeklinde kullanılırsa "içten olmayarak" anlamında zarf olmaktadır. Bu zarf, *Kitab-ı Dedem Korkut'ta* da aynı anlamda kullanılmıştır.

Tınsuk kelimesinin önünde onun "az az bulunan", "mübarek" ve "teberrük" anlamları verdiği yazılmıştır. Ayrıca "biz *Kitab-ı Dedem Korkut'ta* bu kelimeye de raslıyoruz." (s. 15)

1184 sayfalık lugatta yaklaşık 20.000 kelimenin izahının yapıldığı belirtilmektedir. Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerde bir açıklama yoktur. Madde başları Türkçe olan sözlükte, kelimelerin açıklaması Farsçadır. Türk dilleri yanı sıra Arap, Fars ve Hint dillerini de iyi bilen Muhammedtağı Karakoyunlu, kelimelerin izahını yaptıktan sonra bazan "bu sözün Hint dilinde karşılığı böyledir…" şeklinde açıklamalarda da bulunmuştur. (s.8)

Kelime türetirken dilimizin zenginliklerinden faydalanılması gerektiğini belirten V. Aslanov, bu konuyla ilgili olarak Muhammedtağı'nın lugatından şu örnekleri vermektedir.

Sayfa 120'de *Ötük / ötün / ötünc* "hahiş", *ötünmek* fiilinin de "hahiş etmek" anlamında kullanıldığı belirtilir.

Çakmak: "dedikodu ile meşgul olmak", "çuğulluk etmek", sırrı açıp söylemek" manasındadır. Bu fiile XVI yüzyıla kadar yazılmış eserlerimizin çoğunda tesadüf edilir.

Arap harfleriyle yazılmış olan bu sözlüğün yeni Türk alfabesi ile basılması konusundaki güçlükler örnekler verilerek dile getirilmiştir. Bu örneklerden biri meselâ, *tutluk* kelimesinin "mahpus", "dutun bol olduğu yer" anlamlarıyla beraber "pas tutmuş bıçak veya kılıç", termit bol olduğu yer", "üzüntülü yürek" anlamlarını da verdiği belirtilerek böyle kelimelerin çok sayıda olduğu ifade edilmektedir. Aynı yazılışta farklı anlamlardaki kelimeler tek maddede gösterilmiş olduğundan anlam farklarına göre maddelerin düzenlenmesi gerekmektedir.

Bununla birlikte yazılı anıtlarda ve başka eski sözlüklerde tesbit edilmemiş, fakat *Ferheng-i Türkî*'de bulunan bu türlü eski anlamlı kelimelerin derlenmekte olan "Azerbaycan Türkçesinin eski kelimeler sözlüğü" için faydalı olacağı hususu dile getirilmiştir. Ayrıca, Azerî ve Özbek dillerinin tarihî dialektolojisini, Türk sistemli dillerin tarihî, mukayeseli grameri ve leksikolojisini tetkik etmek için

çok zengin bir kaynak olduğu kadar edebiyat tarihi tetkiki konusunda da önemli bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

ASLANOV, Vakif İ., Muhammedtağı Karakoyunlu'nun "Ferheng-i Türkî Sözlüğü", *Muhammedtağı Karakoyunlu "Ferhengi Türkî Lugeti*, s. 12-16, Bakı 2006.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugeti, haz. Ağamusa Ahundov, I-IV c. Bakı 2006.

Muhammedtağı Karakoyunlu "Ferheng-i Türkî" Lügeti, Azerbaycan İlimler Akademisi Nesimî Adına Dilçilik Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü, Bakı 2006.

STEINGASS, F, A Comprehensive Persian-English Dictionary, Beyrut 1892.